

Dr. Enver Imamović, Filozofski fakultet, Sarajevo

SREBRENICA I OKOLICA U RIMSKO DOBA

U radu se govori o Srebrenici sa širom okolicom u rimsko doba. Iskopavanja koja su započeta koncem prošlog stoljeća, na lokalitetu Gradina kod Sasa, nedaleko Srebrenice, otkrila su rimsko naselje za koje se ustanovilo da je imalo tipičan rudarski karakter. Otkriveni su svi objekti koje je imao standardni rimski grad (kurija, terme, tribunal, forum i dr), veliki broj natpisa koje su podigli gradski i rudarski funkcioneri, te mnoštvo predmeta koji su služili rudarima. Najviše podataka o ovom naselju dao je materijal iskopan na gradskim nekropolama. Drugo veliko rimsko naselje se nalazilo u Skelanima na Drini. Otkriveni natpisi govore da se tu nalazila važna carinska (benefijarska) stanica. Brojni nalazi rimske kulture u čitavom prostoru srednjeg Podrinja upućuju da je ovaj dio Bosne bio gusto naseljen, s centrom u Domaviji, koja je, kao značajan centar eksploatacije srebra, imala rang kolonije.

Uspostavljanje rimske vlasti

Osvajanje Bosne i Hercegovine od strane Rimljana, imalo je dalekosežne kulturne i političke posljedice. To je dovelo do uspostavljanja novih društvenih odnosa, izvršena je transformacija privrede i otpočinje novi način života, što je domorodačko stanovništvo definitivno izvelo iz razdoblja prethistorije.

Kada i na koji način su Rimljani zaposjeli region srednjeg Podrinja, nije dovoljno rasvijetljeno. Može se pretpostaviti da je do toga došlo u drugoj polovici I stoljeća st. e, ili tačnije, u vrijeme Oktavijanovih ratova koji su vođeni u ovom dijelu Balkana 30-tih godina tog stoljeća, kada je bila zaposjednuta sva Bosna. Na to upućuju događaji koji se vežu za veliki ustanak Ilira protiv Rimljana iz 6. godine n.e. Izvorna građa saopćava da su ga izazvali teški porezi i nasilno regrutiranje mladeži, iz čega proizilazi da je, također, i ovaj dio Bosne od ranije bio pod vlašću Rimljana.

Nema bližih podataka o tome u kojoj se mjeri u taj ustanak uključilo mjesno domorodačko stanovništvo. Može se pretpostaviti da im je uloga bila znatna, s obzirom da su naseljavali prostor čiji je strateški značaj bio podjednako važan kako za ustanike tako i za Rimljane. Iz izvještaja rimskih historičara se razabire da su pokreti i akcije rimske vojske bili dosta vezani za ovaj kraj, što je svakako bilo u vezi s ovdašnjim rudnicima za čije su proizvode bile podjednako zainteresirane obje strane.

Iz jednog natpisa, pronađenog u Skelanima, saznajemo da su u to doba Srebrenicu sa širom okolicom naseljavali pripadnici ilirskog plemena Dindara. Tu se, naime, spominje njihov poglavica: *princeps civitatis Dindariorum*.¹ Ovo pleme spominje i rimski pisac Plinije (III, 142), koji navodi da

1) K. Patsch, Glasnik Zemaljskog muzeja, XIX, Sarajevo 1907, p. 446, br. 22, sl. 29.

se sastoji od 33 dekurije (župe), po čemu se vidi da je po veličini spadalo u red srednjih ilirskih plemena.

S obzirom da je natpis nađen u Skelanima može se pretpostaviti da se na nekoj od okolnih gradina nalazilo njihovo plemensko središte. Možda je upravo to bio razlog da su Rimljani u Skelanima podigli jedno od prvih naselja na području srednjeg Podrinja.

Rimljani su po završetku osvajanja počeli sprovoditi uobičajene mjere da bi svoje prisustvo učinili trajnim i sigurnim. Prvo su razorili domorodačka utvrđenja na gradinama, a onda su prišli sprovođenju nove organizacije uprave i vlasti, da bi nakon toga uslijedile pripreme za eksploataciju ovdašnjeg rudnog blaga. U tu svrhu je osnovano naselje u Skelanima, koje je od samog početka imalo rudarsko obilježje. Zahvaljujući dobrom smještaju, brzo se razvijalo pa je, za kratko vrijeme, preraslo u značajno naselje, koje je imalo sve sadržaje standardnog rimskog grada.

Rimljani su osnivali naselja i u drugim krajevima srednjeg Podrinja. Od njih je, kasnije, najveći značaj steklo ono koje se nalazilo na mjestu današnjeg sela Gradina kod Sasa. Vremenom je to skromno rudarsko selo izraslo u grad najvećeg ranga, koji je po svemu prevazišao naselje u Skelanima.

Naseljavanje Rimljana na prostor srednjeg Podrinja nije bilo isključivo vezano za rudarstvo. Gdje su za to postojali uvjeti, podizana su imanja (villae rusticae) sa svim pratećim sadržajima. Iskorišćavano je i šumsko bogatstvo, kamenolomi i dr. Bogatstvo tog regiona je privuklo brojne strance pa je, za kratko vrijeme, srednje Podrinje postalo najnaseljeniji kraj u rimskoj Bosni i Hercegovini.² Na to ukazuju brojni tragovi arhitekture, nekropole i pojedinačni nalazi raznog pokretnog materijala. Srebrenički kraj je doživio najveći procvat tokom III i IV stoljeća, od kada potječe najveći broj nalaza.

*Sl. 1. Natpis posvećen bogu Marsu
(Liješće – Skelani)*

2) E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960, p. 74.

Vojna sigurnost

U vrijeme osvajanja, Rimljani su ovdje podigli nekoliko jakih uporišta (tvrđava) koje su bile u funkciji svo vrijeme njihove prisutnosti u ovim krajevima. U početku, posade su imale zadatak da bdiju nad tek pokorenim domorodačkim stanovništvom, a potom da čine sigurnim život rimskih doseljenika. Da je takva opreznost bila neophodna pokazali su događaji iz 6. godine n.e, kada se protiv zavojevača digla sva ondašnja Bosna i Hercegovina i kada je došlo u pitanje sve ono što su do tada Rimljani postigli u ovom dijelu Balkana. Poučeni gorkim iskustvom ovdje su trajno zadržali vojne posade, čak i onda kada je prošla svaka opasnost od pobuna. U mirnim vremenima, vojska je imala zadatak da osigurava nesmetan rad ovdašnjih rudnika iz kojih su se dobijale ogromne količine dragocijenog metala.

Straže, odnosno manja odjeljenja, bila su raspoređena na svim strateški važnim tačkama, dok su se garnizoni nalazili u Voljevici kod Bratunca i u Skelanima. U Voljevici (lokalitet Gradovi), garnizon je bio smješten na obali Drine, i zauzimao je kompleks veličine 200×200 m. Uz njega se nalazilo civilno naselje koje je obuhvaćalo površinu od 25 ha, po Patschu promjera 600×300 m. Na jednom natpisu, pronađenom u tamošnjim ruševinama i na dva natpisa iz Skelana, navodi se ime jedinice koja je tu boravila. Bila je to *legio XI*, jedna od najpoznatijih rimskih jedinica čija služba uglavnom se veže za Ilirik, u čiji sastav je ulazio i prostor današnje Bosne i Hercegovine.³

Na području Bratunca, nalazila su se, u stvari, dva logora. Ostaci ovog drugog su otkopani na Gradini (Crkvina) kod Mihaljevića. Bio je podignut na ostacima ilirske gradine. U ruševinama su pronađeni ulomci nadgrobnih spomenika, primjerci novca, ulomci arhitekture i dr.⁴

Sl. 2. Žrtvenik posvećen bogu Jupitru (Skelani)

- 3) I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji III, Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni, Godišnjak, XIX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 17, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1981, p. 148; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom. 3, Sarajevo 1988, p. 71; E. Imamović, Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine, Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, god. XXIV, br. 25/26, s. 37-63, Sarajevo 1990, p. 41-42.
- 4) I. Bojanovski, o.c, p. 148.

Jedno vojno odjeljenje je bilo stacionirano i u Domaviji (Gradina kod Sasa). Logor se nalazio na dominantnoj tački iznad sastavka Majdanskog potoka i Saske rijeke, na jezičastom platou sjevernog dijela Gradine. Pristup vojske u Domaviji potvrđuju i grobovi koji redovito sadrže predmete vojnog karaktera kao što su dijelovi opreme, oružja i sl.⁵

Uz regularne jedinice, na ovom području, bile su stacionirane i carinsko-polićijska odjeljenja. To su bili tzv. konzularni beneficijari, u čijoj nadležnosti su bili administrativni, carinski i policijski poslovi, zatim su vodili brigu oko čuvanja državnih magacina (horrea), puteva itd. Njihove stanice (stationes) su se redovito nalazile na raskrscima puteva, među-provincijskim prijelazima, tranzitnim mjestima i većim privrednim središtima. Njihovo prisustvo je u najvećem broju potvrđeno u Skelanima s užom okolicom. Ukupno je nađeno 11 natpisa, na kojima su navedena imena beneficijara i vojne jedinice kojima su pripadali.⁶

Rimljani su u srednjem Podrinju, pored dva spomenuta naselja, imali još nekoliko manjih. Neka od njih su se nalazila na sasvim maloj udaljenosti jedno od drugog, što upućuje na gustu naseljenost ovog kraja. Njihovi ostaci su otkriveni u Bratuncu, Voljevici, Tegarama, Konjević Polju (Bratunac), Crkvištu (Brezak), na Karauli kod Sikirića, u Koludri kod Zalužja, Potputnjači kod Fakovića, u Ugošicama kod Tegara, na Zgunjevskom polju kod Srebrenice, Gradovima kod Voljevice, Mihaljevićima kod Bratunca i Liješću kod Skelana.⁷

Česti su i nalazi izoliranih objekata. Riječ je o gospodarskim zgradama, to jest vilama rustikama, koje su predstavljale središta poljoprivrednih imanja. Takvi ostaci su otkriveni u Barama kod Zalužja (Bratunac), Bratuncu, Crkvi Ružici kod Tegara, Podliješću (Bratunac), Loznici (Bratunac), Rašću kod Srebrenice, Segni, Srebrenoj Luci, Zagraju, Ždrijelu kod Voljevice itd.⁸

Naselje u Skelanima

Najstarije rimsko naselje, na području srednjeg Podrinja, je ono koje se nalazilo u Skelanima. Sadržaj pronađenih natpisa govori da se u njemu nalazilo, dugo vremena, administrativno središte čitavog regiona. Zahvaljujući pogodnom položaju brzo se razvijalo pa je u drugoj polovici I stoljeća n. e. (doba Flavijevaca), steklo status municipija (grad s autonomnom upravom). O tome svjedoči jedan natpis pronađen u Rudom na Limu, u kojem je navedeno njegovo puno ime: *M(alvesiatium) muni(cipium) Fl(avium)*, to jest "Flavijevski grad Malvesiatium", nazvan tako po dinastiji careva u čije vrijeme je stekao municipalitet.⁹ Vjerojatno je to bilo pod carem Vespazijanom, između 69. i 79. godine.

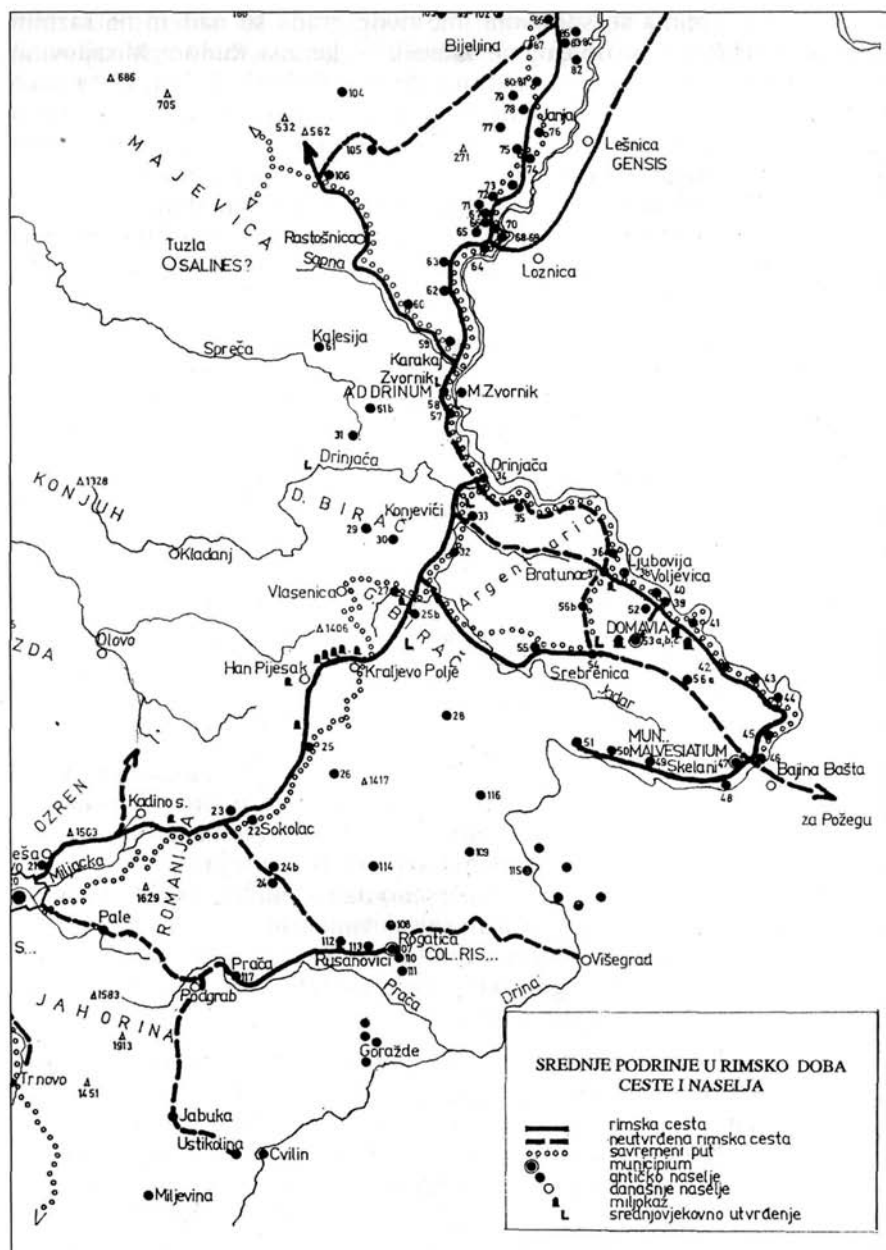
5) O tim nalazima: M. Baum - D. Srećević, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, Članci i građa IV, Tuzla 1960, p. 28 i d.

6) E. Pašalić, o.c. p. 74; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom. 3, p. 67-82.

7) Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom. 3. p. 67 - 82; I. Bojanovski, o.c. p. 147 i d.

8) Ibidem.

9) O tome: D. Sergejevski, Spomenik, Srpska kraljevska akademija, 77, II r, Beograd 1933, p. 16, br. 19; I. Bojanovski, Municipium Malvesiatium s najnovijom epigrafskom potvrdom municipija iz Misajlovine (Rudo), Arheološki radovi i rasprave VI, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1968, p. 241-258.

Natpisi u kojima se spominje ime ovog grada su nađeni na raznim stranama duž Drine, na obje njene obale: u Skelanima, Rudom, Misajlovini, Starom Brodu, onda na desnoj strani Drine u Požezi i Užicu. Zbog tako raštrkanih nalaza, dugo vremena se nije znalo gdje se, ustvari, nalazio grad imena *Malvesiatium*. Zbog veće koncentracije natpisa s njegovim imenom pronađenih oko Požege, neki istraživači su bili mišljenja da se nalazio u Visibabi kod Požege. Novija istraživanja su, međutim, dokazala da se on nalazio u Skelanima gdje je naime pronađen najveći broj natpisa koji ga spominju, a i drugih spomenika koji ukazuju na postojanje naselja većeg ranga.¹⁰

Na većini natpisa ime grada je navedeno u skraćenom obliku, često samo s jednim početnim slovom ili siglom: *M...*, *Ma...*, *Mal...*, dok je na natpisima iz Rudog, Misajlovine kod Rudog i Starog Broda navedeno njegovo puno ime – *Malvesiatium*, odnosno *municipium Malvesiatium*.¹¹

Iz Skelana, općenito, potječe veliki broj rimskih nalaza svake vrste, od kojih poseban značaj imaju natpisi koji daju obilje podataka o životu i razvoju ovog grada, njegovim stanovnicima, gradskim službama i dr. Na nekoliko spomenika su navedena imena gradskih funkcionera, kao i dobročinstva koja su činili za svoj grad. Pronađeno je više počasnih baza od kojih je nekoliko posvećeno pojedinim carevima. Godine 158. grad je podigao jednu bazu sa statuom caru Antoninu Piju (CIL III, 142197). Godine 201. takav spomenik je postavljen caru Septimiju Severu (CIL III, 1421916), a nekoliko godina kasnije caru Karakali (CIL III, 12727).

Počasne natpise sa statuama grad je podizao i svojim zaslužnim građanima. Na jednom natpisu čitamo da je gradsko vijeće (*ordo decurionum*) odobrilo zahtjev svog gradonačelnika Tita Flavija Rufina da na javnom mjestu postavi počasnu bazu s kipom svom ocu Titu Flaviju Similisu, bivšem gradonačelniku ovog grada. To je učinjeno na rođendan cara Marka Aurelija, 26. aprila 169. godine.¹² U svim slučajevima kada spomenik postavlja grad ili neko drugi, ali po dozvoli Gradskog vijeća, u tekstu se naglašava da je to učinjeno po odluci gradskog vijeća (*decreto ordo decurionum*), koje je bilo najveće upravno tijelo grada.

Mnoge podatke o ovom naselju pružaju i nadgrobni spomenici. Njihov tekstualni i umjetnički sadržaj daje informacije o sastavu stanovništva, njihovom materijalnom i društvenom statusu, kulturnoj i nacionalnoj pripadnosti itd. Osobito su važni spomenici koje su podigli beneficijari. U njihovim natpisima se obavezno navodi njihovo ime, starosna dob, vojna jedinica kojoj pripadaju, čin i dr. Na taj način smo obaviješteni da su ovdje

10) I. Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela, knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1988, p. 177 i d.

11) D. Sergejevski, Glasnik Zemaljskog muzeja, LII, Sarajevo 1940, p. 20, br. 4; Isti autor: Spomenik, Srpska kraljevska akademija, LXXVI, II r, 77, Beograd 1933, p. 16, br. 19; I. Bojanovski, o.c. p. 177.

12) CIL III, 1421910; K. Patsch, Glasnik Zemaljskog muzeja, XIX, Sarajevo 1907, p. 443-444.

bila stacionirana odjeljenja koja su popunjavana pripadnicima legije *I Adiutrix*, *leg. X Gemina*, *leg. XI Claudia pia fidelis*, *leg. V Macedonica* i *leg. I Italica*.¹³

Sl. 3. Ulomci ukrasne arhitekture iz Skelana

Raspoloživi podaci govore da se ovdje proces plemenskog raslojavanja i romanizacije odvijao dosta sporo. Domaće stanovništvo je počelo stjecati rimsko građanstvo (*civitet*) tek u doba Flavijevaca (konac I stoljeća n. e.). Sljedeći val dodjele građanskih prava je uslijedio u vrijeme cara Marka Aurelija i njegovih nasljednika, a onda su, pod Karakalom, 212. godine, *civitet* stekli svi slobodni građani Carstva, pa tako i oni sa prostora današnjeg srednjeg Podrinja.

Rimskim Skelanima je pripadao dosta prostran *ager* (teritorij). Na istoku je prelazio i preko Drine pa mu je pripadalo i područje današnje Požege i Užica, što je razlog da se u tim mjestima našlo više natpisa s imenom ovog grada i njegovih službenika. Na jugu je obuhvaćao područje današnjeg Višegrada i Rudog, zahvatajući i predjele zapadne Srbije oko planine Zlatibor. Na zapadu se dodirivao s područjem rimskog grada u Rogatici (*colonia Ris...*). Općinska područja su tu razgraničavale planine Javor, Devetak i Sjemeč.¹⁴

13) CIL III, 14218; 14219; 142194; 142195; GZM, XIX (1907), p. 437; Spomenik, Srpska kraljevska akademija, XCIII, II r. 72, Beograd 1940, p. 148, br.16; E. Imamović, Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine, p. 37-61.

14) F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Djela ANUBiH, knj. XXV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1969, p. 284, nap. 35; I. Bojanovski, o.c. p. 180 i d.

U starije doba, Skelanima je pripadalo i područje današnje Srebrenice s naseljem u Gradini (Domavia). Kada je Domavija prerasla u samostalnu gradsku općinu, pripao joj je znatan dio općinskog teritorija Skelana, odnosno Malvesiatiuma.

Ostaci rimskih Skelana se nalaze na gornjoj terasi uz Drinu, u dužini jednog kilometra. Tu je pronađena velika količina građevnog materijala, brojni spomenici, sitni nalazi i dr. Zahvaljujući ravnom terenu, stvorena je pravilna urbana aglomeracija. Naselje je imalo sve ono što je bilo predviđeno za standardni rimski grad. Od građevina javnog karaktera, na natpisima se spominje gradska vijećnica (curia), bazilika, hram kapitolijske trijade (Jupitra, Junone i Minerve), sudnica (tribunal) i dr. O monumentalnom izgledu pojedinih objekata svjedoče ostaci stubova, ulomci dekorativne arhitekture (vijenci, lezene), mozaici i dr.¹⁵

Domavia

Drugo veliko rimsko naselje, u srednjem Podrinju, nalazilo se u današnjem selu Gradina Sase, nedaleko od Srebrenice. O njemu smo dobro obaviješteni zahvaljujući opsežnim arheološkim istraživanjima koja su započela još daleke 1883. godine, a trajala su deset godina.¹⁶ Od brojnih nalaza poseban značaj imaju natpisi, prvenstveno oni na kojima je navedeno ime ovog grada i oni na kojima se spominju visoki državni službenici (prokurator).

Ime grada se obično navodi u skraćenom obliku, pa tako: *D...*, *Dom...*, *Domav...*¹⁷ Na jednom natpisu, pak, sačuvan je drugi (završni) dio njegovog imena, koje glasi: *.../avianorum* (CIL III, 12732), iz čega se može zaključiti da je puni naziv ovog rimskog naselja glasio: *Domavia*.

Naselje je bilo smješteno na manjoj zaravni (Gornji grad), kod sastavaka Saske rijeke i Majdanskog potoka. Plan se morao prilagoditi nepravilnoj konfiguraciji tla pa, zbog toga, nije mogao razviti standardni oblik kakav su imali planski građeni gradovi.

Domavija je nastala i razvijala se kao tipičan rudarski grad. Iskopavanja su pokazala da je u njemu sve bilo u funkciji rudarstva, pa se tu razvilo jako privredno središte, a potom je postalo i upravno središte. U prvo vrijeme tu se nalazilo sjedište carskog zastupnika koji je, u ime centralnog fiska u Rimu, nadzirao rad ovdašnjih rudnika srebra (*procurator argentariorum*). Od njih, po imenu, znamo dva: *Valerius Super* (CIL III, 12734), i *Aurelius Verecundus* (CIL III, 12736).

Natpisi saopćavaju da je ovdje, nešto kasnije, također bilo sjedište carskog upravnika za sve rudnike srebra koji su se nalazili na području provincije Dalmacije (*procurator argentariorum Delmaticarum*), a onda, od

15) Č. Truhelka, Glasnik Zemaljskog muzeja, III, Sarajevo 1891, p. 243-244; I. Bojanovski, o.c. p. 182.

16) V. Radimsky, Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, GZM, III (1891), p. 1-19; isti autor: GZM, IV (1892), p. 1-24; GZM, VI (1894), p. 1-47.

17) CIL III, 8359=12720; 8360=12721; 12728 i 12729.

početka III stoljeća, Domavija je postala sjedište funkcionera koji je pod svojom upravom imao sve rudnike koji su se nalazili na području provincije Dalmacije i Panonije, a to su zemlje današnje Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije, Istočne Kranjske, Štajerske, Austrije, sve do Bečke šume i krajevi Podunavlja do Tise (natpis CIL III, 8361 = 12721: *L. Domitius Eros procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*). Domavija je stekla taj značaj zahvaljujući velikim količinama srebra koje su davali tamošnji rudnici, pa je razumljivo što je centralna vlast odredila da tu stoluje njen vrhovni funkcioner, pod čijim nadzorom je eksploatirano svo rudno blago na tako širokom prostoru.

Eksploatacija rudnog blaga

Rudnici, u regionu srednjeg Podrinja, sastojali su se od brojnih kopova, koji su se nalazili po okolnim brdima i planinama. Zbog veličine i značaja tih rudnika, te obilja srebra koje se iz njih crpilo, Rimljani su, čitavom ovom području, dali odgovarajući naziv: *Argentaria* (Srebrenišće), kako to donosi jedan literarni dokument koji tretira cestovnu mrežu u provinciji Dalmaciji (Tabula Peutingeriana, V3 - VI2). Naime, cesta, koja je iz Salone vodila u unutrašnjost provincije, završavala je upravo u ovom rudarskom distriktu (Salona - Argenteraia). Toponim *Argentaria* je ekvivalentan pojmu *Argentariae Dalmaticae*, kojim se na natpisu označavaju dalmatinska srebrenosna rudišta.¹⁸

Najvažniji rimski rudnici, u ovom distriktu, nalazili su se na obroncima planine Kvarc, Lisac i Podlisac, zatim na brdima iznad Gradine i Sasa, uz Majdanski potok, na Mutnjači, Suhom Hrastiku, Krivom Brijegu, Ajžlici, Guberu, Vitlovcu, Olovini, Potočarima, Zalisini itd. Posvuda se nailazi na ostatke jama, a u njima rudarsko oruđe, rudarske lampe i dr. Ponekad je nemoguće tačno odrediti koji su kopovi rimski, a koji iz srednjeg vijeka. U nekim slučajevima oni se isprepliću jer su i rimski i srednjovjekovni rudari često slijedili istu rudnu žilu. Ipak, neke tehničke pojedinosti omogućuju da se pravi diferencijacija.

Sl. 4. Ostatak rimske statue
(Gradina - Domavia)

18) CIL III, 12739 i 12740; O ovom natpisu: I. Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela, knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, ANUBiH, Sarajevo 1974, p. 186 i d.

Rimski rudari nisu kopali svu rudu, pogotovo ne onu koja je sadržavala cink, kojeg nisu koristili. Rimski rudnici nemaju poprijечne kopove, potkopi im uvijek idu u jednom smjeru s nagibom i do 25 stupnjeva, jame im obično imaju široke otvore, kako se to može vidjeti u jami Kovačica, čija visina iznosi 3 a širina 2,5 m. Toličke dimenzije su rađene da bi u njih mogla ulaziti kola na kojima se izvlačila ruda, što se u srednjem vijeku nije prakticiralo. Srednjovjekovni iskopi se, između ostalog, mogu prepoznati po nepravilnom nagibu i profilu.¹⁹

Neki od istraživača su se pitali da li, i u kojoj mjeri, na ovom prostoru je bilo razvijeno rudarstvo prije dolaska Rimljana. Nedoumica im se temeljila na nedostatku tragova koji bi se mogli pripisati Ilirima. Treba, međutim, uzeti u obzir činjenicu da su tragovi, ako ih je i bilo, uništeni radovima iz kasnijih epoha, jer se, po pravilu, radi o lokalitetima na kojima su se odvijali rimski radovi, kao i oni iz srednjeg vijeka. Dokazano je, međutim, da su Iliri bili vješti rudari koji su na mnogim mjestima, iza sebe, ostavili brojne tragove kopanja i prerade rude, pa je više nego sigurno da su, također, eksploatirali ovdašnja bogata rudišta. Neki istraživači su, po tom pitanju, bili kategorični. Ing. Mehmed Ramović, proučavajući staro rudarstvo ovog kraja, došao je do zaključka da se svi plitki kopovi, na koje se nailazi u okolici Srebrenice, mogu pripisati Ilirima iz predrimskog doba.²⁰

Dokazano je da su Grci, nekoliko stoljeća prije dolaska Rimljana u ove krajeve, održavali prisne trgovačke veze s ilirskim plemenima sa područja današnje Bosne. Posebno su bili zainteresirani za rudarske proizvode kojima su obilovali ovdašnji Iliri, a u zamjenu su nudili keramičko i metalno posuđe, oružje, nakit i dr. Jedna od važnijih trgovačkih maršuta je bila dolina Drine. Na osnovi numizmatičkih nalaza se može zaključiti da su najčešći trgovci bili iz Apolonije i Dirahija.

Iako o rimskoj eksploataciji na ovom prostoru postoji obilje podataka, ipak je teško reći kada i u kakvim okolnostima je otpočela. Skoro svi tragovi i spomenici potječu iz vremena kada je Domavija već bila visokorazvijeni grad. Kako se rimska politika svodila na to da se iz novoosvojenih zemalja počnu odmah crpiti raspoloživa bogatstva, nema razloga da ne vjerujemo da se i ovdje nije postupilo na takav način. Tim više jer je riječ o dragocijenom metalu. Dakako, nije se otpočelo onim intenzitetom kako je to kasnije uslijedilo. U to vrijeme, u žiži rimskih interesa, bila su bogata zlatonosna rudišta u srednjoj Bosni, iz kojih se samo u jednom danu dobijalo i po 17 kg čistog zlata.²¹

Tek kad su se iscrpila ova rudišta, Rimljani se okreću rudnicima srebra na području istočne Bosne, a to je negdje krajem I stoljeća n. e. Od tog vremena ovdje se počinju javljati rimski spomenici u većoj mjeri, kako u Skelanima tako i u Domaviji, što je svakako bilo u uskoj vezi s intenziviranjem

19) E. Pašalić, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, Sabrano djelo, Sarajevo 1975, p. 264.

20) M. Ramović, Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju tokom rimskog doba i srednjeg vijeka, Članci i građa, IV, Tuzla 1960, p. 37-38.

21) O tome: E. Imamović, Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, Godišnjak, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, god. XXI-XXVII, Sarajevo 1976, p. 13.

eksploatacije ovdašnjih rudišta. U Domaviju se počinju slijevati rijeke radnika, stručnjaka i upravnog osoblja, među kojima i lica najvećeg ranga (carski zastupnici). Tu se podižu metalurški pogoni, radionice i sve drugo što je zahtijevao rudarski centar. Nađena je velika količina olovnog grumenja, odljevaka, rudarskog oruđa, natpisa koji spominju rudarsku djelatnost i dr, što ukazuje na izrazitu rudarsku komponentu ovog naselja.

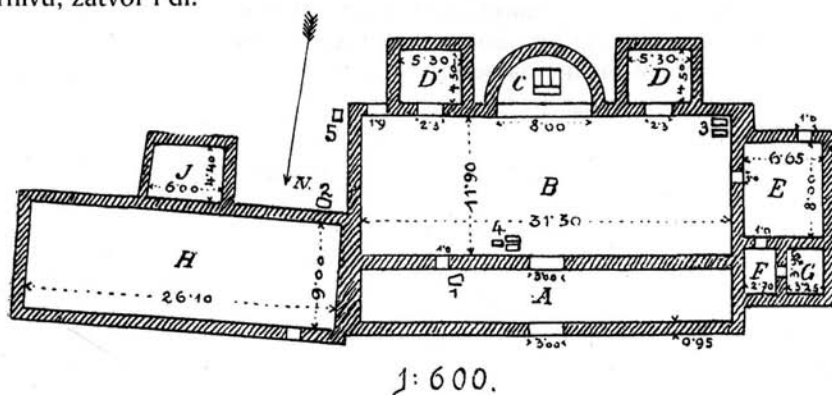
Na rudarsko zanimanje domavijskog stanovništva upućuju i grobni prilozii. U grobovima u Čadorištu (jedna od gradskih nekropola), nađeni su brojni predmeti od olova, zatim grumenje rude, troske i sl, čime su se označavali grobovi onih kojima je rudarstvo bilo osnovno zanimanje.²²

Sadržaj domavijskog naselja

Mjesto gdje se nalazila rimska Domavija arheološki je već davno istraženo. Zahvaljujući tome, plan i sadržaj grada je dobro poznat. On se maksimalno prilagodio konfiguraciji terena pa se tu nije mogao razviti ortogonalni raster. Ali, bez obzira na to, njegov sadržaj je kompletan. Iskopavanja su otkrila postojanje svih gradskih objekata koji karakteriziraju rimski grad.

Gradska vijećnica (curia) se nalazila na trgu. Bila je orjentirana u pravcu istok–zapad, duga 38, široka 20 metara. Zapremala je površinu od 760 kvadratnih metara. Po ostacima masivnih zidova, velikim ukrašenim dovratnicima, krovom od olovnih ploča, ostacima centralnog grijanja itd, može se zaključiti da je imala monumentalan izgled.

Zgrada je prema trgu imala dugačko otvoreno predvorje, a na suprotnoj strani apsidu koja je činila centralni dio južnog čela. S obje strane se nalazila po jedna manja prostorija. Uz zapadni zid je stajalo manje krilo koje se sastojalo od tri prostorije. Glavna dvorana (s apsidom) je služila za održavanje sjednica gradskog vijeća. U apsidi, bez sumnje, stajala je statua cara ili nekog božanstva. Sporedne prostorije su služile za urede službenika, arhivu, zatvor i dr.

Sl. 5. Tlocrt gradske vijećnice (Gradina – Domavia)

22) M. Baum – D. Srejšević, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, p. 28 i d.

Ispred kurije su stajali brojni žrtvenici. Tu se nalazila i govornica (rostra), počasne baze i drugi spomenici. Na tom prostoru je pronađeno nekoliko natpisa posvećenih prokuratorima i nekolicini careva (Aleksandru Severu, carici Juliji Mameji, Trebonijanu Galu i Volusijanaju).

Iz jednog natpisa saznajemo da je, u Domaviji, postojala i gradska tržnica (macellum). U tekstu se navodi da je nastradala u požaru, a potom ju je 220. godine, o svom trošku, popravio carski rudarski zastupnik Valerius Super, koji je imao sjedište u ovom gradu: (... *macellum vignis conflatum curante Valerio Supero viro egregio procuratore argentariarum res publica Domaviana ad pristinam faciam restituit*).²³ Iz ovog se vidi da je dotična tržnica već od ranije postojala, kao i to da je često bila pustošena požarom.

Najveći objekat, rimske Domavije, bile su terme, odnosno gradska kupatila (dimenzije: 52,8–50,8 m). Terme su se nalazile na desnoj obali Saske rijeke, izvan užeg gradskog jezgra. Objekat se sastojao od 45 prostorija, a zapremale su ukupnu površinu od preko 2500 kvadratna metra. Bile su podijeljene na muško i žensko odjeljenje.²⁴

Ostaci pokazuju da se radilo o monumentalnoj građevini. Zidovi pojedinih prostorija su bili oslikani, a stropovi ukrašeni štukaturom. Iskopani su brojni primjerci ukrasne arhitekture, u najvećem broju ploče s plastičnom dekoracijom biljnih motiva, profilirani vijenci, dovratnici i dr. Pronađeni su i ulomci pilastara, stubovi, ploče kojima su bile popođene prostorije i dijelovi pragova. Zgrada se zagrijavala sistemom centralnog grijanja (ispod poda).

U odjeljenju za muškarce su bila dva bazena s toplom vodom (caldarium), nekoliko manjih bazena sa hladnom vodom (frigidarium), potom jedna prostorija sa zagrijanim zrakom, koja je služila za iznožavanje i masažu tijela (tepidarium), svlačionica (apodyterium), potom odjeljenje za zabavu, odmor, restoran i dr.

Zgrada je zidana od mjesnog kamena (kvarcit, trahit i krečnjačka sedra), dok je opeka korišćena kao dopunska građa, uglavnom za obziđavanje vrata i prozora, zatim za zidanje kanalizacije i stepenica.

Podovi termi su imali podlogu od kamenih ploča, preko kojih je bio nanešen sloj betonske žbuke (estrih). Veće prostorije su bile popođene debelim kamenim pločama. U dvjema prostorijama su pronađeni ostaci mozaika. Korišćeni su kamenčići bijele, crne, sive, crvenkaste, zelene i smeđe boje, što govori da su pojedine prostorije imale podove s višebojnim mozaikom.

Pronađeni su i ostaci vodovodne mreže (olovne cijevi), kao i ostaci kanalizacije. Za tehničke potrebe kupatila je korišćena voda iz Saske rijeke, koja je protjecala neposredno uz zgradu. Međutim, postojao je poseban

23) CIL III, 8363 = 12734.

24) V. Radimsky, Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891, GZM, IV (1892), p. 3 i d; Isti autor: Izvještaj o iskopavanjima u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893, GZM, V, (1893), p. 6 i d.

vodovod koji je snabdijevao terme čistom i kvalitetnom vodom. Neki tragovi ukazuju da je bilo kaptirano vrelo u Gajčinom Dolu, koje se nalazi na brijegu iznad terma.

Iako postoji više natpisa koji govore o popravci ovih termi, ostaje nepoznato kada su sagrađene. Već 220. godine nisu mogle normalno funkcionirati zbog dotrajale vodovodne mreže i slabog dotoka vode. Rekonstrukciju, o svom trošku, izvršio je visoki rudarski funkcioner Valerije Super, isti onaj koji je, o svom trošku, popravio i gradsku tržnicu.²⁵

Kupatilo, nakon popravki iz 220. godine, služilo je građanima sljedeće 54 godine, kada je zbog dotrajalosti opet izvršena reparacija. Ponovo se našao dobrotvor. Bio je to opet carski nadzornik ovdašnjih rudnika – Aurelius Verecundus (... *vir egregius procurator argentariorum balneum vetustate conlapsum ad pristinam faciem reformare curavit*). To je, ujedno, posljednji datirani natpis iz Domavije (274. godina).²⁶

Tokom iskopavanja rimske Domavije, pronađen je razni materijal. Od olovnih predmeta privlači pažnju jedna pločica promjera 40, debljine 5 mm i težine 50 gr, s rupom u sredini. Po nekim mišljenjima, radi se o svojevrsnom utegu. Nađen je i jedan standardni uteg, također od olova, težak 1024 grama.

Pronađena je znatna količina raznog novca. Većina primjeraka pripada razdoblju od sredine I do sredine IV stoljeća,²⁷ a to je najintenzivnije razdoblje života ovog grada. Najstariji komadi pripadaju seriji senatskog novca, a najmlađi dobu cara Konstantina II (337–340. godine). Po tome se može zaključiti da su terme bile u upotrebi do konca IV stoljeća.

S obzirom da nije nikada potpuno istraženo šire gradsko područje, ostaje nepoznato gdje se nalazila industrijska zona grada (metalurški pogoni, radionice i dr). Neke indicije upućuju na dolinu Saske rijeke. Tamo su, prilikom kopanja temelja za novu branu, otkriveni zidovi dugi preko 100 metara. Na takve ostatke se naišlo i uzvodno od brane. To svjedoči da su se na tom prostoru nalazili neki veći građevinski kompleksi, najvjerojatnije talionice. Na to su ukazivale velike količine troske koja je razasuta uokolo. Izgrađena betonska brana i ogromne naslage jezerskog mulja, prekrili su te ostatke pa su, do daljnjeg, onemogućena istraživanja tog areala.

S obzirom na veliku količinu troske, koja se susreće i u samoj gradskoj zoni, može se pretpostaviti da je domavijska talionica imala veliki kapacitet i morala je zauzimati veliku površinu. Brojne hrpe troske, na terenu, pokazuju da je bilo manjih talionica na samim rudištima, odnosno uz same kopove.

25) CIL III, 12734; K. Patsch, Archäologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien, XVI, p. 132-133. No 1; I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, Arheološki radovi i rasprave, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, VIII-IX, Zagreb 1982, p. 102, br. 2.

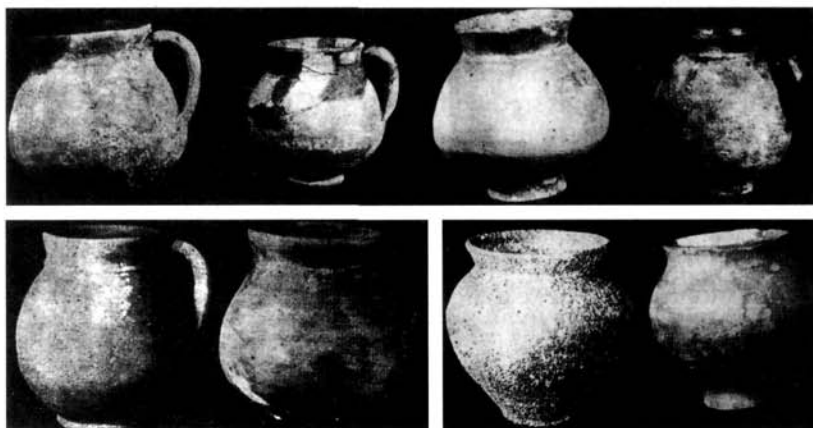
26) CIL III, 12736; K. Patsch, o.c, p. 132-133, No 2; I. Bojanovski, o.c, p. 102, br. 6.

27) V. Radimsky, GZM, IV (1892), p. 23 i d; E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, o.c, p. 73.

Ni Radimsky, koji je vršio iskopavanja rimske Domavije, nije ustanovio gdje se nalazila glavna talionica. Druga dva istraživača ovog lokaliteta (Pogačnik i Rücker), na osnovi nalaza olovnih odljevaka i veće količine troske, vjerovali su da se na nju odnose ostaci jedne velike zgrade u samom gradu. Kasnije, međutim, ustanovilo se da su u pitanju ruševine gradske vijećnice.²⁸

Nekropole

Važnu grupu spomenika, koji daju obilje podataka za proučavanje rimske Domavije, predstavljaju groblja (nekropole). Do sada su otkrivena tri, kao i veliki broj pojedinačnih ukopa, od kojih neki u sarkofazima. Najstariji grobovi pripadaju nekropoli koja se nalazi na Velikom Platou (istočna gradska nekropola). Grobovi su otkriveni i na Čadorištu, uzduž puta koji vodi u Ajžlicu i Srebrenicu (zapadna nekropola). Treća nekropola se nalazi na Karauli (predio Rudine) i u Kostanjevcu (sjeverna nekropola). Pojedinačni grobovi su otkriveni uz Voljevačku rijeku i pored puta koji vodi na Drinu.

*Sl. 6. Rimske posude za svakodnevnu upotrebu
(nekropola na Karauli – Gradina Domavia)*

Skoro isključivo se radi o spaljenim leševima, a pripadaju razdoblju druge polovice I do početka III stoljeća n. e, do kada se prakticirao obred spaljivanja. Nekropola s kosturnim ukopima, koja pripada razdoblju III i IV stoljeća, nije još pronađena. Pretpostavlja se da se nalazila duž ceste Gradina–Bjelovac. Na tom sektoru je iskopano nekoliko skeletnih ukopa u olovnim i kamenim sarkofazima, pa se, na osnovi toga, pretpostavlja da se radi o nekropoli sa skeletnim (inhumiranim) pokojnicima.²⁹ Međutim, ostaje nepoznato gdje su sahranjivani doseljeni Italici i drugi stranci koji su se ovdje naselili tokom I i II stoljeća.

28) E. Pašalić, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, p. 62.

29) K. Patsch, GZM, XXII (1910), p. 192-195; I. Bojanovski, Problem istočne nekropole (s inhumacijom) u Domaviji, Članci i grada, XIV, Tuzla 1982, p. 143-145.

Analizom grobova i grobnih priloga može se dobiti dosta jasna predstava o privrednim, društvenim i kulturnim prilikama u rimskoj Domaviji. U najstarijim grobovima na Velikom Platou sasvim je odsutna rimska komponenta. Svi grobni prilozi pripadaju lokalnoj proizvodnji i skromnog su sadržaja. To govori da je Domavija, u I stoljeću n. e, još uvijek bila nepoznato rudarsko naselje, ili bolje rečeno selo (*vicus*), s dominantnim ilirskim etničkim elementom. Tek pod konac I stoljeća u grobove počinju stavljeni predmete strane proizvodnje, uglavnom vojničkog karaktera (dijelovi vojne opreme, oružje i sl). Rimska vojska posvuda je bila prethodnica masovne kolonizacije, koju su sačinjavali trgovci, službenici, poduzetnici, radna snaga i dr.

Opća slika nalaza pokazuje, u razdoblju ranog Carstva, da je Domavija još uvijek imala skromnu ulogu, a time i skroman položaj u okviru rimske privrede. A potom naglo dolazi do razvoja, pa se za kratko vrijeme tamošnje selo pretvorilo u jak privredni centar i administrativno središte.

Na razvoj Domavije svakako su utjecali burni politički događaji u Carstvu koji su, od sredine II stoljeća, tražili sve veće privredno angažiranje društva, pa s tim u vezi započinju intenzivni radovi na eksploatiranju ovdašnjih srebrenosnih rudišta. Državi su bile potrebne velike količine zlata i srebra za vođenje teških ratova sa barbarima, pa su tako podrinjski rudnici dobijali sve veći značaj.

Promjene koje su time nastale, u Domaviji, mogu se najbolje pratiti po grobnim priložima. Od III stoljeća se javljaju isključivo skeletni grobovi s priložima koji jasno pokazuju na novi kulturni i etnički sloj, odnosno doseljenike. Dok u starim grobovima najčešći prilozi se sastoje od skromnih keramičkih zdjela, rudarskih zemljanih svjetiljki, željeznih klinova, predmeta od olova, komada troske i sl, što sve ukazuje na autohtonu kulturnu komponentu, sada je situacija sasvim drugačija.

Iz razdoblja III stoljeća, kada se Domavija pretvorila u jako kulturno i privredno središte, na gradskim nekropolama nalazimo standardne rimske grobove s bogatim priložima koji jasno oslikavaju profil i standard stanovnika Domavije tog vremena. U to vrijeme, bogatiji gradski slojevi se sahranjuju u nekropoli na Karauli. Tu nema skromnih priloga rudarskog karaktera koji su pripadali domorocima i općenito nižim slojevima, nego je to skupocjeni nakit, posuđe iz uvoza i sl. To su grobovi bogatih trgovaca, visokih gradskih funkcionera, rudarskih stručnjaka itd. Taj sloj su sačinjavali raznorodni nacionalni elementi. U jednom grobu je nađena olovna pločica s grčkim natpisom (*Tabula defixionum*), što je dokaz da je pokojnik bio Grk.³⁰

Pripadnici bogatijeg društva svoje članove ponekad su sahranjivali u skupim sarkofazima. Većina ih je nađena duž puta koji vodi prema Drini. U jednom olovnom sarkofagu je bila pokopana mlada djevojka. Na kosturu je, još uvijek, stajao skupocijeni nakit. Oko vrata je imala 6 grama težak lanac, na ušima par naušnica a na ruci prsten težak 4,3 gr, sve od

30) D. Srejić, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, Članci i građa, VI, Tuzla 1965, p. 26.

20 karatnog zlata. Sarkofag je u obliku uskog sanduka, visok 27 cm, dug 1,60 m, širok 36 cm. Napravljen je od šest lijevanih ploča debljine 8 mm. Odozgo je ojačan dvjema željeznim šipkama koje su pridržavale poklopac. Strane su ukrašene reljefnim krugovima.³¹

Sl. 7. Ogrlice od staklene paste (nekropola na Karauli Domavija)

Cestovna mreža

Kao privredno i administrativno središte, Domavija je bila cestovno dobro povezana sa svim okolnim mjestima, a preko njih s drugim gradovima Carstva. Rimljani su, još početkom I stoljeća n. e, sagradili nekoliko magistralnih cesta koje su povezivale glavni grad provincije Salonu s unutrašnjosti. Od njih, poseban značaj je imala tzv. rudarska magistrala kojoj je bila dužnost da poveže Salonu s najvažnijim rudištima u unutrašnjosti provincije. Vodila je preko Buškog Blata i Duvna, a potom izbijala na sred-njobosanska zlatonosna rudišta koja su se nalazila oko Gornjeg Vakufa, Travnika i Fojnice. Odatle je, preko Romanije, usmjeravala prema srednjodrinskom srebrenosnom regionu (Argentariji).

Ta cesta je zabilježena i u putnom vodiču – Itineraru (Tabula Peutingeriana) iz IV stoljeća, koji o njoj daje osnovne podatke. Njeno posljednje odredište nije označeno naseljem nego distriktom, a to je spomenuta Argentaria. Time se vjerojatno željelo iskazati rudarski karakter te ceste, što ne znači da se njena posljednja stanica nije završavala u naseljenom mjestu, u Skelanima ili Domaviji.

Domavia je jednom drugom cestom, koja je vodila niz Drinu, bila povezana s glavnim gradom provincije Panonije – Sirmijem (*Ad Drinum – Sirmium*). Pored ovih magistralnih cesta, postojala je i lokalna mreža kojom su sva veća i manja naselja ovog rudarskog distrikta bila povezana s gradskim središtem u Domaviji. Od tih lokalnih puteva, najfrekventnija dionica je bila ona koja je povezivala Domaviju sa Skelanima. U metalurški centar, u Domaviji, slijevali su se brojni puteljci i staze sa okolnih kopova kojima je u tamošnje talionice na konjima dopremana iskopana ruda.

Najčešći tragovi cesta iz rimskog doba su miljokazi, podzidi i ostaci mostova. Posebnu vrijednost imaju miljokazi koji nose natpise u kojima se navodi kilometraža (milijacija), i imena njihovih graditelja. Jedan takav

31) K. Patsch, GZM, XII (1910), p. 194.

miljokaz je otkriven kod Voljevice, zatim dva anepigrafska u Petričkom polju kod Tegara i kod Gradine. Ovaj posljednji je posvećen carevima Trebonijanu Galu i Volusijanu.

U Bjelovcu su otkriveni ostaci rimske kaldrme, u dužini od 7,5 km. U Petričkom polju je otkopan dio ceste koja je bila popločana velikim kamenim pločama. Takvi ostaci su otkriveni i na pravcu puta između Skelana i Đurđevca. Dobro sačuvani tragovi se mogu vidjeti i na dijelu puta koji je spajao Domaviju s Bjelovcem.³²

Vjerski spomenici

Veliki značaj za izučavanje rimske povijesti, ovog kraja, imaju i spomenici kulta. U većini slučajeva se radi o kultno-votivnim spomenicima koji na posredan način govore o vjerskom životu stanovnika ovog regiona, kao i o tome u kojoj mjeri je bio poštovan neki od domaćih ili stranih bogova. Ukupno je registrirano 13 božanstava, od kojih 7 pripada rimskom panteonu, 3 istočnjačkom, 2 grčkom i 1 domaćem kultu.

Analiza spomeničke građe je pokazala da su, u najvećem broju, bili zastupljeni kultovi koji se vežu za rimski panteon. Do sada su pronađena 22 spomenika koji potvrđuju prisustvo deset rimskih kultova. Od svih njih 13 je posvećeno samostalnom kultu boga Jupitera (8 spomenika iz Skelana, 2 iz Gradine, odnosno Domavije, te po jedan iz Crvice i Voljevice).

Iz Sasa, kod Gradine, potječe jedan spomenik koji je posvećen kultnoj zajednici Jupiter–Junona, iz Skelana 2 koja su posvećena zajednici Jupiter–Mars, te po jedan iz Gradine koji je posvećen kultnoj zajednici Jupiter–Genij.

Uz bogove trijade, poštovana su i druga rimska božanstva. U Liješću, kod Skelana, nađen je spomenik koji potvrđuje klanjanje bogu rata – Marsu. Jedan spomenik iz Skelana potvrđuje kult boga vina Libera, a vjernika boginje Dijane je bilo u Domaviji i Skelanima, gdje je pronađen po jedan spomenik njenog kulta. U Domaviji je bilo i vjernika koji su se klanjali bogu Geniju i boginji Pomoni.

Sl. 8. Brončani kip krilatog Genija (Gradina – Domavia)

32) E. Pašalić, o.c. p. 70; I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (III), p. 177 i d.

Također, ovdje je bilo poklonika grčkih božanstava. U Skelanima je pronađen natpis posvećen bogovima zdravlja: Asklepiju i Higiji. Isti slučaj je sa istočnjačkim kultovima. U Sasama je pronađen spomenik koji potvrđuje prisustvo vjernika koji su bili poklonici kulta boga Sabazija. Poštivanje boga Atisa je potvrđeno s 3 spomenika (po 1 iz Crvice, Sikirića i Bratunca). U sva tri slučaja se radi o kamenim spomenicima na kojima je uklesan lik ovog boga. Nije manjkalo ni vjernika koji su se klanjali iranskom bogu Mitri, o čemu govori 1 natpis iz Skelana.³³

Sljedbenici spomenutih kultova su bili uglavnom stranci, dok se mjesno stanovništvo klanjalo domaćim bogovima. Sačuvala su se dva spomenika koji spominju najomiljenije ilirsko božanstvo – boga Silvana. Jedan nalaz potječe iz Skelana, a drugi iz Sikirića. S obzirom da su se Iliri klanjali nezvaničnim bogovima iza njih nije ostalo puno spomenika, kakav je slučaj sa rimskim božanstvima. Osim toga, Iliri su svoje vjerske obrede obavljali na otvorenom prostoru (gajevima, izvorima, pećinama i sl), i nisu gradili čvrsta svetišta od kojih bi se sačuvali tragovi do naših dana. Likove svojih bogova su izrađivali od trošnog materijala (drveta), pa je jasno zašto nema onoliko dokaza o domaćoj vjeri koliko o rimskoj, koja je uz to bila i zva- nična, to jest državna vjera.

Najveći broj kulturnih spomenika je pred- stavljen natpisima. U njima se vjernici obra- ćaju ovom ili onom bogu kojem iskazuju zahvalnost za pruženu pomoć u raznim životnim prilikama, bilo za uspješno ozdrav- ljenje, srećno završeno putovanje, sretan povratak iz rata i slično.

Pored ove kategorije spomenika ima ih nekoliko čisto kulturnog karaktera. Oni su sta- jali na oltaru u hramu, kakvoj kućnoj kape- lici, ili su služili kao instrument pri obav- ljanju kulta. Takvog karaktera je spomenuti nalaz iz Gradine, koji se veže za kult boga Sabazija. Ima oblik ljudske šake, saljevena je od bronce na kojoj su reljefno prikazani likovi raznih životinja (zmija, kornjača, gušter i žaba), sa šišarkom na vrhu palca. Prilikom vjerskog obreda ruka se stavljala na motku i prikazivala vjernicima. U Gradini je pronađena jedna brončana statuica koja prikazuje krilatog Genija.

*Sl. 9. Brončana ruka boga Sabazija
(Gradina - Domavia)*

33) O tim spomenicima: E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977, p. 312 i d.

Stanovništvo

Preko kultno–votivnih i epigrafskih spomenika saznajemo da su u ovom regionu živjeli pripadnici raznih nacionalnosti. U tome se posebno isticala rudarska Domavija. Pored domorodaca, koji su svakako bili najbrojniji, na natpisima se spominju Italici, Grci i Orijentalci. Oni su uglavnom bili koncentrirani u gradskim naseljima dok je domaće stanovništvo živjelo u selima. Nije poznato koje su nacionalnosti bili pripadnici masovne radne snage koja je radila u rudnicima i radionicama, jer spomenička građa o tome ne daje podatke. Mora se pretpostaviti da je i to bio višenacionalni sastav, dopremljen sa raznih strana Carstva kao robovska radna snaga. Na taj način, na ovom prostoru, stvarao se kozmopolitizam koji je ovom kraju dao poseban žig.

Epigrafska građa i drugi materijal upućuju na zaključak da do većeg priliva stranaca u ovaj region dolazi sredinom II stoljeća, kada ovdašnji rudnici počinju raditi punim kapacitetom. To je zahtijevalo veliku radnu snagu koju su sačinjavale čete stručnjaka, nadzornika i službenika. Stigli su i novi kontingenti vojske i policije da osiguraju naselja, rudnike i komunikacije.

S obzirom da je riječ o eksploataciji plemenitog metala, nadzornoj i sigurnosnoj službi se poklanjala velika pažnja. To je razlog da se na velikom broju natpisa spominju upravo vojna i carinska lica, a potom visoki rudarski dužnosnici.

Preko natpisa se može pratiti nacionalni sastav, društveni status i zanimanje ovdašnjeg stanovništva. Što se tiče domaćeg stanovništva, sve govori da se proces plemenskog raslojavanja i romanizacije odvijao dosta sporo, pa su domoroci ostali dugo vremena bez građanskog prava. Samo rijetki pojedinci su imali sreću da steknu civitet. Najstariji sloj domorodaca (peregrina) su *Favivii*, što govori da su civitet stekli u vrijeme dinastije Flavijevaca (69–96. godine n. e). To su, po pravilu, bili isluženi vojnici s činom koji su s dekretom o građanstvu dobijali i novi gentilicij (prezime). S većom dodjelom građanskog prava, počelo se sa carem Hadrijanom i Antoninom Pijom (sredina II stoljeća). Osobe koje su do tada stekle civitet prepoznajemo po gentiliciju tih careva (*Aelius* ili *Aurelius*), koji su pridodavali svom starom imenu. Najbrojniji građani domorodačkog porijekla su *Aurelii*, koji su civitet stekli pod carem Karakolom, 212. godine.

Preko spomenika se može lijepo pratiti intenzitet naseljavanja stranaca u ovaj kraj. Od III stoljeća, na natpisima se sve više javljaju gentiliciji italskog porijekla, kao: *Barbii*, *Camini*, *Painii*, *Catilini*, *Tessii* i *Salvii*.³⁴ Natpisi dokazuju i prisutnost Grka. U Biljačama, kod Domavije, iskopana je nadgrobna ploča s natpisom na grčkom jeziku. U ruševinama terma, u Domaviji, nađen je rub jednog lonca na kojem je utisnut žig na grčkom jeziku (*Glycon*). Vjerojatno je izrađen u domaćoj radionici čiji je vlasnik

34) CIL III, 12722, 12743, 12744; I. Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, p. 201.

bio Grk, ili je, pak, u njoj radio grnčar te nacionalnosti.³⁵ Na nekoliko natpisa se javljaju tipična grčka muška i ženska imena: *Attica*, *Pryphena*, *Eutychia*, *Hermes* itd. To govori da je, među brojnim stanovnicima, ovdje bio znatan broj Grka, koji su tu živjeli i radili kao stručnjaci, trgovci, vojnici, oslobođenici ili robovi.³⁶

Nema pouzdanih podataka na osnovi kojih bi se mogao preciznije procijeniti ukupan broj stanovnika na ovom prostoru. Tih podataka nema ni za veća gradska naselja, prije svega za Domaviju i ono koje se nalazilo u Skelanima, a onda za ona manja u Sasama, Tegarama, Bratuncu, Crkvištu (Brezak), Karauli (Sikirići), Koludrama (Zalužje), Potpunjači (Fakovići) i dr. Znatan broj stanovnika je živio na imanjima, to jest u vilama rustikama. Pored vlasnika i nadzornika sa članovima svojih porodica, tu je bila i robovska radna snaga. Svakako su bila brojna i naselja domorodaca, o čemu govori veliki broj gradina na kojima su evidentirani tragovi života i iz rimskog doba.

Ako je riječ o gradskim naseljima, i to prije svega onom u Domaviji koje nam je preko iskopavanja bolje poznato u odnosu na ostala, može se samo orijentaciono govoriti o broju njegovih stanovnika. To je bio grad sa više hiljada žitelja, na što ukazuje nekoliko podataka tehničke naravi. Prije svega, to je kapacitet gradskog kupatila koje se sastojalo od 45 prostorija s brojnim bazenima. Na veći broj stanovnika ukazuje i postojanje više gradskih nekropola, zatim prisustvo svih gradskih institucija i službi koje su imala samo veća gradska naselja sa više stanovnika. Tome treba dodati i veći broj radne snage, koja je bila raspoređena po okolnim rudištima, talionicama, radionicama itd.

Domavija je, kao privredno i upravno središte, imala status grada većeg ranga. O tome smo dobro obaviješteni preko epigrafskih spomenika. Arheološki materijal, dobijen sa domavijskih nekropola, pokazuje da je, sve do početka II stoljeća, Domavija bila neznatno naselje, ili bolje rečeno obično rudarsko selo. Upravno-administrativno središte, u to doba, nalazilo se u Skelanima, koje je već tada imalo rang municipija i po svemu je bilo ispred Domavije. Tek kada je, sredinom II stoljeća, intenzivirano eksploatiranje srebra u domavijskim rudnicima, naselje u Skelanima ustupa prednost Domaviji, koja se od tada sve više razvija, te dostiže rang kolonije. Tu je bilo i administrativno središte čitavog regiona, zatim sjedište carskog prokuratora za sve rudnike koji su se nalazili na području provincije Dalmacije. Domavija, na koncu, postaje sjedište upravnika svih rudnika koji su se nalazili na području provincije Dalmacije i Panonije.

35) K. Patsch, GZM. VII (1895), p. 584.

36) K. Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, V, Wien-Sarajevo 1897, p. 238-239; E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, p. 96.

Organizacija gradske uprave u Domaviji

Municipalna zajednica Domavije prvi put se spominje na natpisu iz 218. godine, u vrijeme cara Makrina, s oznakom *res publica Domavianorum*.³⁷ Na natpisu iz 230. godine, iz vremena cara Aleksandra Severa, Domavija se spominje kao municipij (*ordo municipium Domavianorum*),³⁸ dok se na natpisu iz vremena cara Trebonijana Gala (251–253. godine) spominje kao kolonija (*ordo decurionum coloniae metalli Domaviani*).³⁹

Sl. 10. Počasni natpis posvećen caru Volusijanu iz 3. stoljeća n. e., na kojem se Domavija spominje kao kolonija (Gradina – Domavia)

To je rang koji su dobijala samo zaslužna i važna gradska središta, i to po odluci centralnih vlasti u Rimu. Domavija je to postigla zbog svojih bogatih rudnika koji su u pogoršanoj političkoj situaciji, od sredine II stoljeća, za Carstvo imali prvorazredan značaj.

U gradu su funkcionirale sve službe koje su bile predviđene za naselja visokog ranga. Na čelu je bilo gradsko vijeće (*ordo decurionum*), kao najviše upravno tijelo. Ono je donosilo sve odluke i izdavalo dekrete po svim upravnim pitanjima u vezi sa životom gradskog stanovništva. Na takvim dokumentima (natpisima) obično stoji formula *decreto decurionum*, to jest “po odluci gradskog vijeća” (čini se to i to, ili se dozvoljava to i to, daje se to i sl).⁴⁰

37) CIL III, 8363=12734; K. Patsch, *Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn*, XVI, Wien 1893, p. 139-140, No. 1 (218. g).

38) CIL III, 8359=12720; K. Patsch, *GZM*. XVI (1914)., p. 181, sl. 63; CIL III, 8360=12732; K. Patsch, *AEM*. XVI (1893)., p. 129-130, br. 9.

39) CIL III, 12728, 12729; S. Dušanić, *Novi Antinoev natpis iz Sočanice i metalla municipii Dardanorum*, *Živa antika*, god. XXI. sv. 1, Skopje 1971., p. 250, nap. 57.

40) CIL III, 12728, 12729.

Gradski dužnosnici su redovito birani iz redova gornjih slojeva društva, a to su, ujedno, bila i najbogatija lica. Oni su dio svog bogatstva poklanjali gradu na taj način što su, s vremena na vrijeme, popunjavali gradsku blagajnu. O svom trošku su podizali ili popravljali javne objekte, instalacije, uljepšavali grad statuama, fontanama i sl.

Najuvažniji građani Domavije su bili carski službenici, odnosno carski povjerenici za ovdašnje rudnike srebra (*procuratores argentariorum*), koji su se, ispred centralnog carskog fiska u Rimu, brinuli za njihov rad. Poznata su nam imena nekolicine tih visokih službenika: Valerije Super (218. godina), Julije Tacitijan (230. godina), Aurelije Verekund (274. godina) itd.

Podrinjski rudnici srebra su, u starijem razdoblju bili jedinstveno organizirani pod nazivom *Argentariae delmaticae*, koji su objedinjavali sve rudnike u provinciji Dalmaciji. Postojale su, međutim, i Panonske argentarije. One su, pak, objedinjavale rudnike srebra koji su se nalazili na području provincije Panonije. Do njihove integracije je došlo u vrijeme cara Marka Aurelija (160–181. godine), i od tog vremena u natpisima se spominju kao jedinstvena rudišta, odnosno revir, na čijem čelu je stajao zajednički nadzornik.

Prvi poznati nam upravnik tih objedinjenih rudnika je Ti. Claudius Proculus Cornelianus, koji je tu dužnost obavljao u razdoblju između 161. i 169. godine.⁴¹ U razdoblju između 180. i 192. godine, na toj dužnosti se spominje Ti. Claudius Xenophon.⁴²

Ne znamo gdje im se nalazilo sjedište jer su natpisi, koji ih spominju, nađeni u Africi i Aziji. Može se s pravom pretpostaviti da su službovali u Domaviji, s obzirom da je kasnije tu bilo sjedište nadzornika svih rudnika koji su se nalazili na području ove dvije provincije. Jedan od njih je bio i Lucije Eros (III stoljeće), kojem je počasnu bazu u Domaviju podigao izvjesni L. Aurelius Rusticus. U tekstu stoji da je dotični Eros bio *procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*, to jest "upravnik panonskih i dalmatinskih rudnika".⁴³

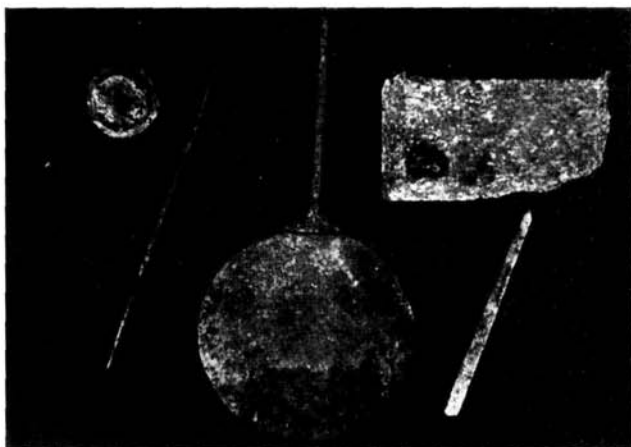
Prokuratorski natpisi pokazuju da su se odnosi između municipalne i rudarske uprave Domavije u mnogim domenama prožimali. Neki od tih natpisa su podignuti odlukom gradskog vijeća i sredstvima općine, a brigom prokuratora (CL III, 8359 i 8360=12720), dok su opet prokuratori, kao predstavnici carskog domena, svojom brigom i sredstvima gradili i popravljali javne objekte, kakav je bio slučaj s gradskom kurijom, vodovodom i termama.

Osobene okolnosti koje su nametale usko prožimanje interesa municipalija i carskog domena, u ovom slučaju rudnika, bez sumnje su nametali isto tako osoben odnos između gradskih i rudarskih funkcionera, a morao je biti pravno definiran, mada nam zbog pomanjkanja dokumenata karakter te veze nije dovoljno poznat. Kako se radilo o državnom domenu strateškog značaja, mora se vjerovati da, u ovom slučaju, prerogativi domavijskog municipaliteta nisu mogli oponirati rudarskoj upravnoj organizaciji, niti je bio obrnut slučaj. Već je rečeno da je, u ovom slučaju, municipalitet bio

41) CIL III, Année épigraphique, 1956, p. 127, (Lambaesis).

42) CIL III, 7127, (Ephesus).

43) CIL III, 8361=12721; K. Patsch, AEM. XVI (1893), p. 92-93.

Sl. 11. Predmeti svakodnevne upotrebe (dio koštane igle, brončano ogledalo s drškom, dio brončanog instrumenta, poklopac za kozmetičku kutiju nalazi iz nekropole na Karauli – Domavia)

uvjetovan rudnikom, drugim riječima, ovdje je naselje, kao i njegov municipitet, bio stvoren za potrebe rudnika i bio je u njegovoj službi, jer je to čisto rudarsko naselje, kako organizacijski tako i demografskom strukturom. To potvrđuje i službeni naziv Domavije, koji ukazuje da je to rudarska kolonija, odnosno *col(onia) m(etalli) D(omaviani)*, gdje se onim *m(etalli)* jasno naglašava rudarska komponenta.

Organizacija rada rudnika

Važno pitanje je: ko je bio vlasnik ovdašnjih rudnika? Plemeniti metali su za rimsku državu predstavljali stratešku robu i zbog toga je eksploatiranje i promet tim metalom, u svim vremenima, bio pod strogom državnom kontrolom. U svakom slučaju, tako je bilo i sa srebreničkim rudnicima.

Isti slučaj je bio s rudnicima zlata koji su se nalazili u regionu srednje Bosne. Iz natpisne građe doznajemo da su njima upravljali posebni carski službenici, kako to pokazuje jedan nadgrobni natpis iz Salone: *Thaumasto commentariensi aurariarum Delmatarum*.⁴⁴

Rudnici srebra su stavljeni pod strožu državnu kontrolu u vrijeme cara Trajana (104–110. godine), kada je država, zbog velikih osvajačkih pohoda, potrebovala enormna sredstva. O tome govore i tzv. rudarski novci koji su nosili oznaku *Metalli Ulpiani Delmatici*.⁴⁵ Iako se na njima ne navodi koji su to *metalli* (rudnici), mora se vjerovati da se to odnosi i na rudnike srebra u istočnoj Bosni. To govori da je eksploatiranje ovih rudnika za sve vrijeme bilo u državnim rukama.

44) CIL III, 1997; I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, p. 91.

45) S. Dušanić, Heteroklitičko *metalli* u natpisima rudničkog novca, Živa antika, god. XXI, sv. 2, Skopje 1971, p. 536 i d.

Organiziranje njihovog eksploatiranja je dozvoljavalo i učešće privatnika. Pojedini kopovi su im izdavani u zakup. Cilj toga je bio da eksploatiranje bude što efikasnije i pod većom kontrolom. Mada sa srebreničkog revira nema potvrda takvog vida organiziranja, u to se može vjerovati jer je tako bilo na nedalekim kosovskim (sočanskim) rudnicima. Na tamošnjim natpisima se doslovno spominju koloni (sitni zakupnici). Imali su svoju posebnu organizaciju (*ordo colonorum*), koja, međutim, nema ništa zajedničko s gradskom upravom (*ordo decurionum*). To je bilo više cehovno udruženje, bez prerogativa vlasti.⁴⁶

Sl. 12. Rimske posude bolje izrade (nekropola na Karauli – Domavia)

S obzirom da su rudnici, na srebreničkom području, bili maksimalno aktivni kroz čitavo razdoblje antike, postavlja se pitanje koliko je za to vrijeme moglo biti iskopano srebra? Tim pitanjem su se konkretnije bavili rudarski stručnjaci, među kojima mišljenje ing. Mehe Ramovića zavrđuje posebnu pažnju. On je, na osnovi određenih analiza, došao do zaključka da je kroz razdoblje antike moglo biti ukupno iskopano oko 80 tona srebra i 40 tona olova. Otprilike, toliko metala je dobijeno i u srednjem vijeku.⁴⁷

Ovaj podatak, međutim, mora se uzeti s određenom rezervom jer je nemoguće utvrditi pravo stanje. Naime, na istom području se vršila eksploatacija hiljadama godina, počev od prethistorije do u srednji vijek, često u

46) E. Čerškov, *Municipium DD*, Priština – Beograd 1970, p. 64 i d; S. Dušanić, *Novi Antinoev natpis iz Sočanice i metalli municipii Dardanorum*, p. 247.

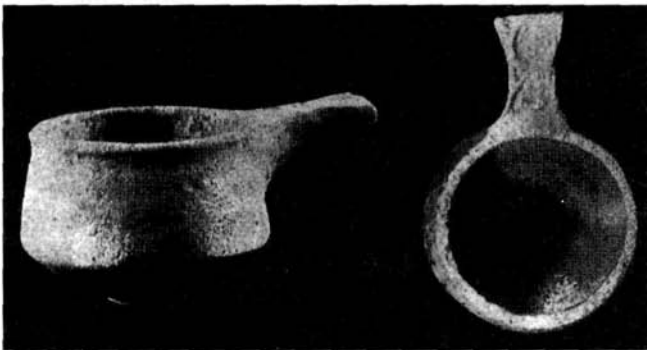
47) M. A. Ramović, *Stari rudnici*, Sarajevo 1981, p. 97.

istim jamama. Zbog toga, u većini slučajeva je nemoguće odrediti šta pripada rimskom dobu, a šta srednjem vijeku. Ni nalazi rudarskog oruđa ne mogu mnogo pomoći jer se njihov oblik i namjena malo mijenjala kroz stoljeća. I tehnika kopanja je manje–više bila identična. Samo se za neke tragove može pouzdano reći da pripadaju eksploataciji iz rimskog doba. Rimski rudari u svemu su bili solidniji, njihove jame su veće i pravilnije, konstrukcija je čvršća itd. Robovlasnički Rim je, svojom savršenom organizacijom, boljom tehničkom opremom, naprednijom tehnologijom i velikim radnim potencijalom (robovska radna snaga), bio iznad mogućnosti koje je pružao srednji vijek. Mora se imati na umu i činjenica da su bili u pitanju državni interesi moćnog Rima, koji je, u svojoj režiji, složenim carskim aparatom sprovodio eksploataciju ovih rudnika. Zato, s pravom se može reći da većina tragova eksploatacije srebra, na ovom području, pripada rimskom dobu.

S obzirom da je vlasnik ovih rudnika bila država, iskopano srebro je išlo u državnu blagajnu. Shodno tome, sprovedena je maksimalna zaštita rudnika. U ranije doba srebro je odavdje upućivano preko Salone u Rim, gdje se najviše koristilo za potrebe centralne kovnice novca. Kada su, sredinom II stoljeća, počeli odbrambeni ratovi na donjem Dunavu i kada je zaprijetila invazija barbara, domavijsko srebro se, od tog vremena, upućuje u centre koji su bili bliže ugroženoj granici, a to je bio Sirmium (Sremska Mitrovica) i Siscia (Sisak), gdje su se nalazili jaki vojni garnizoni, kovnice novca i radionice oružja, a to je sve bilo angažirano za potrebe nagomilanih graničnih trupa. Sirmium je, u tom pogledu, imao veći značaj za Domaviju od Siscije.

Bliske veze Domavije kao proizvodnog centra i Sirmija kao potrošnog, dokazane su i epigrafski. Jedan natpis iz III stoljeća, čiji je jedan dio pronađen u Lutvinom Hanu a drugi u Tegarama, spominje jednog dostojanstvenika koji je bio prokurator dalmatinskih argentarija, to jest rudnika a područja današnje Srebrenice, a u isto vrijeme je bio gradski funkcioner u Sirmiju.⁴⁸

Sl. 13. Posuda sa drškom (nekropola na Karauli – Domavia)

48) CIL III, 12739; D. Sergejevski, GZM. XLVI (1934), p. 14-15; GZM. LII (1940), p. 23-26.

Kako je god postojala organizirana služba koja se brinula za siguran rad rudnika, postojala je i služba koja je vodila brigu da iskopano srebro sigurno dospije na odredište. Za to su bili zaduženi beneficijari, za koje je epigrafski dokazano da su, u većini slučajeva, bili stacionirani u Skelanima. Cesta koja je spajala Domaviju sa Sirmijem (dolinom Drine), kao i ona koja je Domaviju spajala sa Salonom (preko Romanije), bile su maksimalno osigurane. Za dragocjeni teret, pratnju, poštu i službene putnike, brinula se prometna policija koja je duž cijele trase na određenim tačkama imala svoje punktove. Tu su bila i svratišta za putnike. Na strateškim tačkama (brdski i planinski prijevoji, prijelazi preko rijeka i sl), nalazila su se utvrđenja sa vojnom i policijskom posadom. Posebna služba je brinula za tehničko održavanje cesta kako bi se u svako godišnje doba saobraćaj mogao besprijekorno odvijati.

Radna snaga, po rudnicima, bila je višenacionalnog sastava. U prvo vrijeme nju su prvenstveno sačinjavali domoroci. Oni su se i prije dolaska Rimljana bavili rudarstvom, bili su vrsni stručnjaci tako da su njihovo iskustvo Rimljani maksimalno iskoristili. Kada je, od sredine II stoljeća, intenziviran rad rudnika, radna snaga je dopremana sa svih strana Carstva. Sa radnicima dolaze službenici, rudarski stručnjaci, nadzorno osoblje i dr, koji se uglavnom regrutiraju iz redova Italika, Grka i Orijentalaca, dok nacionalni sastav masovne radne snage ostaje nepoznat, mada je jasno da se radilo o robovima. Među njima je bilo i kažnjenika (*ad metalla*), koji su po sudskoj presudi zbog nekog prijestupa, kao osuđenici, bili dopremljeni na prisilan rad u ovdašnje rudnike.

Ta kategorija radnika je bila uvijek spremna na bunt i neposlušnost, tako da se uz svaki rudnik nalazilo vojno, odnosno policijsko obezbjeđenje. U Domaviji su ostaci utvrde otkriveni ispod sjevernih padina Grada.

Rimska Srebrenica

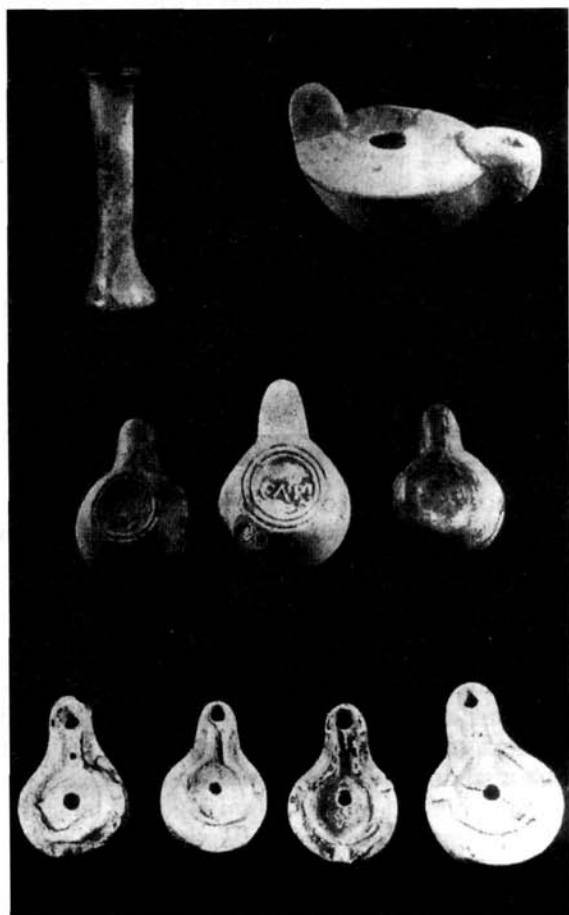
Kada se govori o prošlosti ovog kraja, nezaobilazno pitanje je: da li je, u rimsko doba, na području današnjeg grada Srebrenice, bilo kakvo naselje? Neki slučajni nalazi sa gradskog areala i bliže okolice (vodovodne cijevi, novac, nakit i dr),⁴⁹ govore u prilog toj pretpostavci. U neposrednoj gradskoj okolini (Guberu), nailazi se na rimske jame, što govori da je tu moralo postojati barem rudarsko selo. Ne treba zanemariti ni činjenicu da se u blizini današnjeg grada nalazi mineralno vrelo (Crni Guber), čija ljekovita svojstva nisu mogla ostati nepoznata rimskim rudarima.

Jedno novije otkriće pokazuje da današnja Srebrenica zaista leži na rimskim temeljima. U južnom dijelu naselja (Petriča), na parceli zvanoj Atifova bašča, vlasništvo porodice Kadić, otkrivene su ruševine velikih dimenzija koje sadrže ostatke konstrukcije centralnog grijanja. To je tipična rimska arhitektura, a na rimski rad upućuje i materijal od kojeg je sagrađena

49) Većina tih nalaza se nalazi u zbirci Srednjoškolskog centra u Srebrenici, kao i u privatnoj zbirci mještana Jusufa Hasića.

zgrada (specifična rimska opeka), te masivnost i ogromne dimenzije zdanja. Da li su u pitanju ostaci nekog vojnog objekta, vile rustike ili nekog javnog (gradskog) objekta, ne može se ništa reći dok se ne obave potpunija istraživanja. Za sada se tek može konstatirati da je riječ o rimskim nalazima, što je direktan dokaz da današnja Srebrenica leži na rimskim ostacima. Na tim osnovama je, bez sumnje, ponikla i srednjovjekovna Srebrenica, čija je glavna orijentacija, kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka, također bila rudarstvo.

Važnu indicaciju za određivanje intenziteta života na području srednjeg Podrinja predstavlja nalaz novca. Nađeno ga je mnogo, kako pojedinačnih tako i grupnih nalaza, raznih tipova i iz raznih epoha. Najstariji primjerci potječu iz Grčke (IV stoljeće st. e), koji su ovamo dospjeli putem trgovinske razmjene. Uglavnom se radi o novcu grčkih gradova Apolonije i Dirahija.⁵⁰ Daleko su brojniji nalazi iz rimskog doba koji pokrivaju vrijeme od I do IV stoljeća.

Sl. 14. Zemljane svjetiljke sa utisnutim tvorničkim žigovima (nekropola na Karauli – Domavia)

50) K. Patsch, Novci Apollonije i Dyrrachija, GZM. VIII (1896), p. 415-422.

Mnogi primjerci su nađeni u ruševinama domavijskog grada, najviše u termama. U Sikirićima je iskopana ostava koja se sastojala od nekoliko stotina komada. Svi primjerci pripadaju razdoblju III stoljeća n. e, a proizvod su kovnice u Viminaciju (Srbija). Slični nalazi potječu iz Bjelovca.

Područje srednjeg Podrinja je, s brojnim višenacionalnim stanovništvom, predstavljalo veoma plodno tlo za prodor raznih vjerskih ubjeđenja, pa tako i kršćanstva. Najvrjedniji nalazi tog karaktera potječu iz Skelana. Tu su otkopane dvije starokršćanske bazilike, a uz njih groblja. Ranokršćanska crkva je iskopana i u Vigori kod Srebrenice.⁵¹ Iz Bratunca potječe jedan natpis iz konca III ili početka IV stoljeća, u kojem se spominju majka i sin, za koje se, preko osobenih (kršćanskih) izraza u tekstu, može zaključiti da su bili sljedbenici te vjere. To sve pokazuje da je kršćanstvo u ove krajeve prodrlo veoma rano, već koncem III ili početkom IV stoljeća.

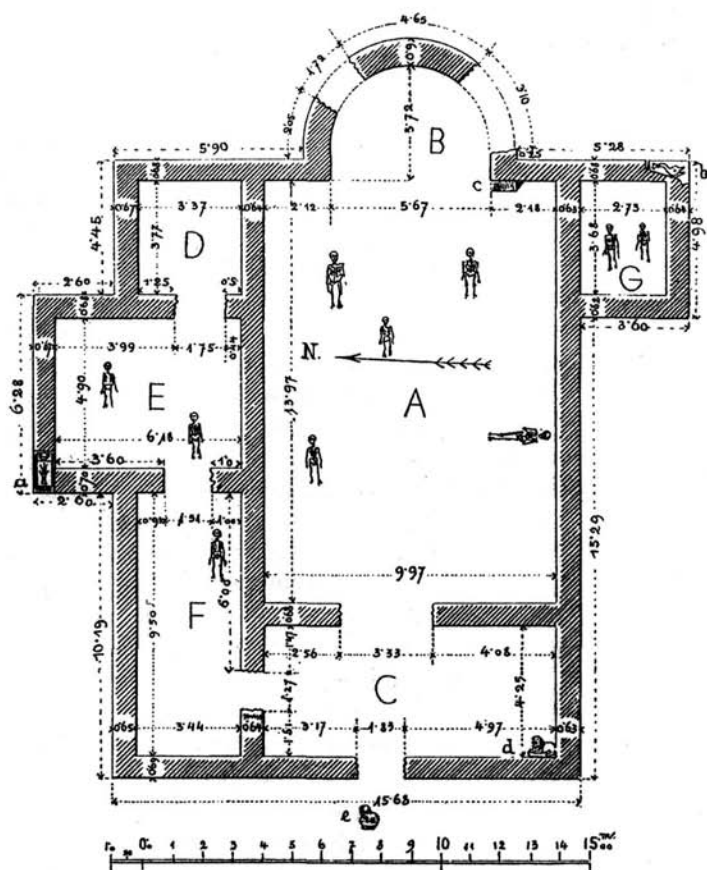
Mada u Domaviji nisu otkriveni kršćanski spomenici to ne znači da u ovom gradu nije bilo njegovih sljedbenika. S obzirom da su se pristaše ranog kršćanstva uglavnom regrutirale iz radnih slojeva, a Domavija je bila rudarski grad sa velikim brojem radnika višenacionalnog sastava, vjerovati je da je i ovdje postojala ranokršćanska zajednica (općina). Ove pretpostavke potkrepljuje i činjenica da je ta vjera bila široko prihvaćena u susjednim Skelanima gdje su postojale dvije ranokršćanske bazilike, a Domavija je bila i veće i uglednije naselje od Skelana. Postojanje dvije bazilike, samo u jednom mjestu, pokazuje da je rano kršćanstvo na ovom prostoru imalo puno sljedbenika.⁵²

Posljednja vijest o rimskoj Domaviji potječe iz 274. godine. To je gore spomenuti natpis rudarskog funkcionera Aurelija Verekundusa, koji je o svom trošku obnovio dotrajale gradske terme. Iza toga nema više municipanih natpisa, što, pak, ne znači da je koncem III stoljeća ovdje život prestao, odnosno da je prestala rudarska aktivnost. Nalaz novca i drugih spomenika potvrđuje da se život tu odvijao sve do konca IV stoljeća, a vjerovatno i dalje.

Kada i u kakvim okolnostima su definitivno prestali s radom srebrenički rudnici i kada je zamro život vođen na rimskim osnovama, ne zna se tačno. To svakako treba dovesti u vezu s općim prilikama koje su uslijedile pod konac IV i kroz V stoljeće, na širem prostoru Balkanskog poluotoka, a onda i u čitavom Carstvu. Opća nesigurnost koja je prijetila od barbara morala se odraziti i na rad podrinjskih rudnika, a time i na sveukupni život stanovnika ovog kraja. Kada su, u drugoj polovici IV stoljeća, učestale provale pograničnih naroda na današnje bosanskohercegovačko područje, prva na udaru su im bila bogata privredna središta, među kojima su bila i ona u srednjem Podrinju.

51) I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, III, p. 151.

52) Č. Truhelka, Starokršćanska arheologija, Zagreb 1910, p; Đ. Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972, p. 113-115.

Sl. 15. Tlocrt starokršćanske bazilike (I) u Skelanima

Opća nesigurnost se produžila i kroz razdoblje V i VI stoljeća, a onda je naišao veliki rušilački val Avara i Slavena, kojom prilikom su uništeni svi antički gradovi na području današnje Bosne i Hercegovine. U tim navalama su stradala i ovdašnja naselja zajedno sa svojim stanovništvom. Na taj način je, za sva vremena, ugašen život koji je vođen na osnovama antike. To je, ujedno, bio kraj antičke epohe, da bi nešto kasnije, u smirenoj situaciji započeo novi život. Uz preživjele starosjedioce, bez sumnje, bilo je i nešto slavenskih doseljenika, koji su se utopili u domaću sredinu. S tim promjenama započinje razdoblje srednjeg vijeka, tokom kojeg su ovdašnji bogati rudnici isto tako bili maksimalno eksploatirani kako je to bilo u doba Rimljana. Ipak, srednjovjekovno eksploatiranje se po svemu razlikuje od onog iz prethodne epohe. Novi rudarski centar se sada stvara u Srebrenici, dok je rimska Domavija, udaljena desetak kilometara od Srebrenice, bila prepuštena zaboravu. Srebrenica, u srednjem vijeku, bila je ono što je Domavia bila u doba antike.

Summary

The Romans showed the special interest for Middle Podrinje because of rich resources of silver and lead. According with this territory became very soon an urban area. There were two city centers. One of them was in Gradina near Sasa not far from Srebrenica and another in Skelani on Drina. Area in Gradina was completely excavated. The resources showed that was the typical mining city with all contents, which were functional of work of the present, coal mine. Some notes show that there was exploited silver in large quantity. It was a reason why Domavija became a center of high mining officials who controlled the work of mine; it means production of silver.

In next period Domavija became a center of managers of all state's mine located in area of present Austria – Albania and Rumania.

Epigraph's documents showed that Romans established the first area, which was in Skelani. During the first century it was the administrative center of the whole region.

During the exploitation of mine around present Srebrenica, development of Domavija was started, too. In the meantime Domavija became one of the biggest Roman cities in territory of present Bosnia and Herzegovina. Excavation in Domavija found out all contents, which characterize one city: townhall, court, municipal pool, square and others.

Large amount of slaghills in the town and its surroundings show that mining exploitation was very big.

The most documents were found in excavation of cemeteries.

There were four of them, although individual graves often in sarcophagus were discovered along the streets, which have taken out of the town.

Inscriptions show there were different nationalities in Domavija. It's confirmed presence of Greeks, Orientalists and Italics who worked and lived in this town. Most of the population was natives. About importance of Roman Domavija tells the fact in her development, passed all the levels of municipality from republic till colony.

High mining officials built and repaired common buildings and did many other things for the town on their own expenses.

For better function of mine and for needs of city centers in Domavija and Skelani, very early was made tiny road network.

The main road was between Domavija and Salon and also for Sirmium. There were many local roads. The excavations showed that the whole region of Middle Podrinje was narrowly populated.

For mining protection and general safety were concerned by army and police.

Remains of cantonments are discovered in Voljevica and Skelani; but remains of sentry – boxes are discovered at several places.

Domavija as the other districts were destroyed during settlements in 5th and 6th century.

Avars and Slavs destroyed remains.

So nobody had lived there anymore.